УДК 930

В.М. Усманов

ЭСТӘРЛЕБАШ ТАШЪЯЗМАЛАРЫ

Статья посвящена изучению мусульманских эпиграфических памятников на территории Стерлибашевского района Республики Башкортостан.

Ключевые слова: Стерлибашевское кабрташи, каталоги, хаттаты-каллиграфы, резчики по камню, карьеры известняка.

The article is devoted to the study of Muslim epigraphic monuments on the territory of the Sterlibash district of the Republic of Bashkortostan.

Keywords: gravestones of Sterlibash, catalogs, calligrapher-hattats, stone carvers, limestone quarries.

Госманлы төрекләрнең бөек архитекторы Синан (1480–1578) хөсне хат осталарының хезмәтен бик югары бәяләгән һәм каллиграфия сәнгатен үзенең мигъмарчылык эшенә һәм осталыгына караганда, өстенрәк куйган. Гомумән, Шәрекъ илләрендә матур язу сәнгатенә бик зур игътибар бирелгән һәм хаттатларга олуг хөрмәт күрсәтелгән. Мәгълүм ки, гаҗәеп гүзәл хәреф-бизәкләрдән торган гарәп язуының нәкышләү мөмкинлекләре чиксез зур. «Ни один алфавит мира не получил такого эстетического значения, как арабский, широко распространенный во всех «мусульманских» странах. Высоко ценилась форма исполнения письма; «чистота письма» считалась признаком «чистоты души»» – дип язган сәнгать белгече Б.В. Веймарн [Червонная, 1987, с. 157].

Аңлашыла ки, мөселманнар өчен иң зәвыклы, иң гүзәл һәм изге нәрсәләр – мәшһүр каллиграфлар тарафыннан күчерелгән Коръән китабы, матур кульязмалар, шәмаилләр, «газиз ташлар» дип аталган борынгы эпиграфик һәйкәлләр.

Эстәрлебаш һәм аның тирә-ягындагы авылларның иске зиратларында борынгы caберташ язулары чагыштырмача яхшы сакланган. Матур итеп калкытып һәм бизәп эшләнгән каберташ язуларының эстетик һәм тәрбияви әһәмияте гаять зур (район территориясендә андый ташларның саны ике йөздән артып китә). Татар халкының борынгы эпиграфик ядкярләре галимнәр тарафыннан яхшы өйрәнелгән. Әмма Эстәрлебаш төбәгендәге эпиграфик һәйкәлләр моңарчы фән даирәсенең игътибарыннан читтә калып килде.

XI гасырда яшәгән бөек шагыйрь Йосыф Баласагунлы:

> «Җыйган дөнья байлыклары таралыр,
> Язылган сүз җиһанда мәңге калыр» –

дип язган [Миңнегулов, 1996].

Күрәсең, Эстәрлебаш хаттатлары да шушы сүзләргә колак салып иҗат иткәннәр. Кульязма китаплар күчерүдә һәм эпиграфик һәйкәл-

ләр ясауда Эстәрлебаш төбәге зыялылары аеруча тырышлык куйганнар. Мәсәлән, бу якларда дистәләгән мәшһүр «таш язгучы» оста яшәгән: Эстәрлебаштан – Гали хәлфә бине Ысанали әл-Казаки, мулла Габдулла бине Мөхәммәдхарис Тукаев, хаҗи Габдеррәхим Галиев, мулла Габдеррахман Айдабулов, мулла Ләтыйфулла бине шәйех Зәйнулла Галиәкәев, Габделвахид бине Әбүнәгыйм, Габделмәҗид бине Әбүнәгыйм Монасыйпов, Яшерганнан – мәзин Гарифулла бине Габдулла, Гыйзеддин бине Бәхтегани, Хәлекәйдән – кятиб вә мәзин Мөхәммәдхәсән бине Мөхәммәд-Әмин бине Габдессаттар бине Уразгилде бине Госман бине Юныс, Шаһмөхәммәд бине Габделләтыйф, Табылдыдан – имам Баймөхәммәд бине Бикмөхәммәд Динестән – Ибнеябан хәлфә бине Габделгани һ. б. Бу исемлекне тагын да дәвам итеп булыр иде, әмма аларның күбесенең (мәсәлән, Куганакбаш яисә кайбер Эстәрлебаш авылы хаттатларының) исемшәрифләре безгә мәгълүм түгел (күрәсең, осталар үзләрен бик тыйнак тотканнар). Әйтәсе килгән фикерем шул: Эстәрлебаш төбәгендә гомер кичергән мулла Габдулла Тукаев яисә мәзин Гарифулла Дәүләтъяров кебек мәшһүр хаттатларның башкарган эшләре Камаледдин Бәхзат, Солтан-Гали Мәшһәди кебек бөек сәнгатькярләр иҗатына тиң.

Биредә шундый сорау туа: ни сәбәпле Эстәрлебаш авылында һәм аның тирә-юнендә хөсне хат сәнгате югары кимәлгә күтәрелә алган? Әлбәттә, бу түбәндәге уңай шартларның булуы белән бәйләнгән:

1) Алтын Урда заманнарыннан килгән гореф-гадәтләр Эстәрлебаш төбәгендә яхшы сакланып калган. Чөнки Идел буенда сүнеп барган ислам мәдәнияте Эстәрлебаш мәдрәсәләре кебек уку йортлары «йогынтысы астында терелә, халык арасында яза белүчеләр күбәя башлый һәм галимнәр сыйныфы ягъни заманына күрә бер зыялылар катламы барлыкка килә» [Баттал, 1996, б. 96];

2) атаклы Эстәрлебаш мәдрәсәсе мәдәни мәркәзләрнең берсе була;

3) төрки-мөселман мәгариф теземе сакланып кала;

4) биредә милли мәдәниятебезгә ярдәм күрсәтүче химаячемеценатлар була;

5) Эстәрлебаш суфичылык үзәге булып исәпләнә («нәкышьбәнди тарикасы» дип аталган дини юнәлеш хөсне хат сәнгатенең камилләшүенә һәм үсешенә зур йогынты ясаган);

6) XIX гасыр азагы XX гасыр башларында җирле халыкның тормыш шартлары (1917 елга кадәр) чагыштырмача гел яхшы якка үзгәрә;

7) биредә (Айтуган, Яшерган авылларында) җиңел эшкәртелүчән ташлар чыгарыла.

Эстәрлебаш тирәсендә генә дә өч таш карьеры билгеле: «кардон» тавында (анда төзелеш өчен комташ күп чыгарылган), «Гөмбазы» ягында («Бакырчагылтау» дип аталган урында) һәм «калячный чокыр»да. Андагы кызгылт төстәге йомшак эшкәртелүчән ташны

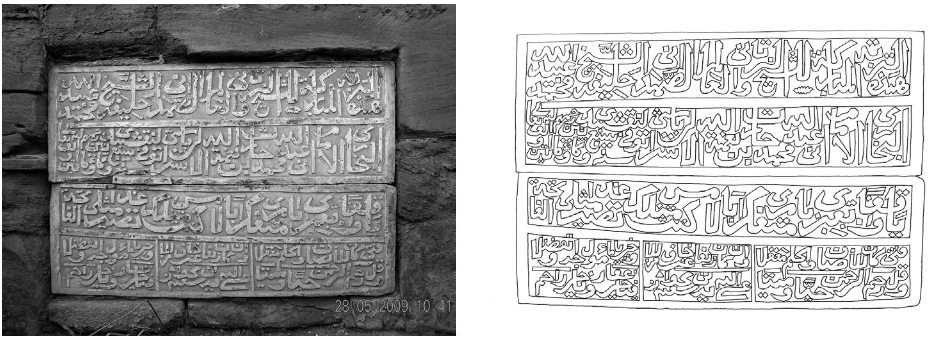

Эстәрлебашта Тукаевларның төрбә диварына бөркетелгән ташъязма һәм аның рәсем-күчермәсе

төзү эшендә дә, кабер ташларын ясауда да кулланганнар. Әмма җирле хаттатлар өчен Яшерганныкыннан да яхшы таш булмаган. Олы яшьтәге кешеләрнең сөйләүләре буенча, Яшерган ташчылары чирәпташ-известнякны Таштаудан һәм Айтуган авылына якын урнашкан тау сыртларындагы карьерлардан чыгарганнар[1]. «Яшерган ташлары» җир астыннан чыгарылуга дымлы килеш «шалкан кебек җиңел киселгән». Аны күп очракта ике метр озынлыктагы зур пычкы (утызынчы елларда аны «стахан пычкысы» дип атаганнар) белән дүрткырлы итеп кискәннәр, балта белән эшкәрткәннәр, каләм белән язганнар һәм махсус өтергеләр ярдәмендә чокып нәкышләгәннәр. Әгәр, эш барышында таш кибеп китсә, язарга уңайсыз була башласа, аны бераз суга салып тотканнар яисә өстенә су сибеп торганнар, шул рәвешле ташны, йомшартып, әүвәлге хәленә кайтарганнар.

Эстәрлебаш төбәгенә караган авыллардагы ташъязмаларның кайберләре Каргалы осталары тарафыннан башкарылган. Аңлашыла ки, эпитафик һәйкәлләр ясату матди чыгымнар белән бәйләнгән. Еш кына кабер ташлары яздырту эшенең бәясе ишек, тәрәзә кебек нәрсәләр ясатуга бәрабәр булган.

Каллиграфлардан тыш, таш кисүче һөнәрчеләр турында да мәгълүматлар бар. Яшерган кешесе Хәйрулла бабай уллары (Сәйфулла, Фәтхулла, Зәкиулла (ул, укымышлы булган, «таш язган»), Миңлеяр, Миңлебай, Хөснетдин һәм Шәрифулла) ташларны кисеп-эшкәртеп Эстәрлебаш төбәгендәге авылларга, хәтта ерак Оренбург якларына да илтеп сатканнар.

Сүзне бер шәҗәрә язуы белән дәвам итәбез: *Айдабул (?) – Ысанали – Гали хәлфә (?–1920) – Габдеррәхим Гали – (һәм Габдеррахман Айдабулов)*

Югарыда әйтеп үтелгәнчә, Габдеррәхим Галиев (1867– 1966), Габдеррахман Айдабулов (1881–1972) һәм аларның ата-бабалары да китап күчерүчеләр һәм таш язучы осталар булган.

[1] Эстәрлебаш авылындагы мәзиннәр нәселеннән булган мәрхүм Ибраһим Галиев сөйләгәннәрдән: шахтадагы шикелле тауны тишеп кергәннәр дә, сыер сауган кебек таш сауганнар.

1898 елгы ташъязмаларның берсендә: *«...әл-мөнәкъкаш әл-хаҗи Габдеррәхим бине Гали хәлфә әл-казакый...»* (ягъни, «казакъ – хаҗи Габдеррәхим Гали хәлфә улы нәкышьләде...» дигән сүзләр язылган. Габдеррәхим 1897 елга кадәр (чама белән 1887–1897 еллар арасында) хаҗга барган һәм шул вакытта берничә ел Төркиядә укыган. Өлкән яшьтәге кешеләрнең сөйләүләренә караганда, Габдеррәхим Истанбул шәһәрендә төрек солтанына каршы оештырылган фетнәләр вакытында кулга алынган һәм чит ил кешесе булу сәбәпле генә үлем җәзасыннан котылып калган. Совет чорында 1960 елга кадәр (тарихчы Мәхмүд Гобәй улы Мәхмүдовның сүзләре буенча) таш язу эше белән Эстәрлебаш авылында фәкать ул гына шөгыльләнгән.

Гали хәлфәнең икенче улы – Габдеррахман да Эстәрлебаш мәдрәсәсендә төпле белем алган, шул ук мәдрәсәдә хәлфәлек иткән, түбәндәге мәчеттә мулла вазифаларын үтәгән. Совет чорында мәдрәсәләр ябылгач, берничә ел үз өендә укыткан. Аннары сөргенгә сөрелгән, Беломор каналын төзүдә катнашкан. Туган якларына әйләнеп кайткач, яңадан мулла булган, якын туганнары яисә дус-ишләре соравы буенча, «таш язу» эше белән дә шөгыльләнгән.

Эстәрлебаш төбәгендәге ташъязма мирасны өйрәнү барышында биш йөздән артык кабер ташы исәпкә алынды һәм хронологик регистр рәвешендә каталог төзелде. Киләчәктә ул китап булып та басылып чыгар дигән өметтә калабыз.

Әдәбият

Бигиев З. Зур гөнаһлар. Казан, 1991. 324 б.
Червонная С.М. Искусство Татарии. М., 1987. 351 б.; [32] л. ил.
Миңнегулов Х. «Бу «Гөлестан» даимә(н) күңел ачар» // Мирас. 1996. № 7–8.
Баттал Г. Казан төркиләре / тәрҗ. А. Рәхимова. Казан, 1996. 191 б.

Усманов Венер Мөдәррис улы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фәнни хезмәткәре